

Αριστοφάνης: Λυσιστράτη

Ευάγγελος Β. Τσακνάκης

Φοιτητική Εργασία (ΕΛΠ3160, ΑΠΚΥ)
Αθήνα, 4-2012

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή

- A. Η πολιτική διάσταση της Λυσιστράτης
- Κάλεσμα για πανελλήνια ειρήνευση
  - Υπεράσπιση των συμφερόντων του Οίκου
  - Προάσπιση της πόλεως
  - Το γυναικείο σώμα ως σώμα των πολιτών
  - Δομές και πρακτικές της αθηναϊκής τελετουργίας

B. Διαφορές στον τρόπο με τον οποίο κωμωδία και τραγωδία αρθρώνουν πολιτικό λόγο

- Πόλη – Οίκος – Η θέση της γυναίκας

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Για την αρχαία Ελλάδα «πολιτικό» σημαίνει ό, τι έχει σχέση τόσο με την πόλη, την κοινωνία, την πνευματική και πολιτιστική ζωή όσο και με κάθε είδους ιδεολογία. Η ίδια η ελευθερία του λόγου στην κωμωδία απορρέει από το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Όπως η τραγωδία έτσι και η κωμωδία συνήθως καλεί σε προβληματισμό και σε εξέταση υφιστάμενων ιδεολογιών. Με την εξάσκηση της σάτιρας η κωμωδία υπενθυμίζει στους κρατούντες ότι βρίσκονται υπό παρατήρηση και έλεγχο. Η σάτιρα, μάλιστα, αποτελεί μέσω διεξόδου του κοινωνικού φθόνου και της αναπόφευκτης έντασης η οποία προκαλείται σε οποιαδήποτε κοινωνία υπάρχει ενστρωμάτωση.¹

Η Αριστοφάνης δίδαξε τη Λυσιστράτη το 411 π.Χ., τον καιρό του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αφηγείται το σχέδιο της Λυσιστράτης που περιλαμβάνει τη σεξουαλική αποχή των γυναικών από τους συζύγους τους μέχρι να σταματήσει ο πόλεμος και την κατάληψη της Ακρόπολης για την προστασία των χρημάτων από την κατασπατάλησή τους για τον πόλεμο. Το επαναστατικό σχέδιο της Λυσιστράτης αποτελεί δομικό στοιχείο της Αριστοφανικής κωμωδίας, αφού η χρήση απίθανων και ουτοπικών σχεδίων και ιδεών ώστε να αλλάξει μία υφιστάμενη κατάσταση είναι κοινή στα έργα του ποιητή.²

Στην παρούσα μελέτη, λοιπόν, θα εξετάσουμε την πολιτική διάσταση της Λυσιστράτης του Αριστοφάνη,³ η οποία δεν εξαντλείται μόνο στο κάλεσμα για ειρήνευση αλλά προχωράει στην υπεράσπιση των συμφερόντων του οίκου, στην προάσπιση της πόλεως, στο γυναικείο σώμα ως σώμα της πόλης και, τέλος, στις δομές και πρακτικές της αθηναϊκής τελετουργίας.

Στη συνέχεια, θα συγκρίνουμε την κωμωδία του Αριστοφάνη με τις τραγωδίες της Μήδειας του Ευριπίδη και των Περσών του Αισχύλου, καθώς και θα συνοψίσουμε τις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο κωμωδία και τραγωδία αρθρώνουν πολιτικό λόγο.

A. Η πολιτική διάσταση της Λυσιστράτης

i. Κάλεσμα για πανελλήνια ειρήνευση

Ο σκοπός της Λυσιστράτης είναι να πείσει τόσο τις Αθηναίες όσο και τις εκπροσώπους των άλλων εμπόλεμων πόλεων να απέχουν σεξουαλικά από τους συζύγους τους μέχρι να συμφωνήσουν να τελειώσουν τον πόλεμο.⁴ Έτσι, η Λυσιστράτη ανακοινώνει την ιδέα της στις άλλες γυναίκες με τα εξής λόγια «Αποποίηση πένους. Αποχή από το σεξ./ Τί πάθατε, γιατί το διαλάτε και για πού το βάλτε;/ Γιατί τριγμός οδόντων και σφιγμένα χείλη; Ε;»⁵ Ασφαλώς, δεν μπορούμε ανεπιφύλακτα να συμπεράνουμε ότι ο Αριστοφάνης, μέσω της Λυσιστράτης, προπαγανδίζει την ειρήνη παρουσιάζοντας τον πόλεμο έτσι όπως τον βλέπουν οι γυναίκες, παρ' όλο που ο ίδιος δεν μας αποκαλύπτει την προσωπική του θέση.⁶ Όταν τελικά επιτυγχάνεται η πανελλήνια συμφιλίωση το έργο κλείνει με μία μεγάλη σκηνή: με το θρίαμβο του συνολικού πληθυσμού – ανδρών και γυναικών.⁷

Οι γυναίκες επιτυγχάνουν τόσο την πολυπόθητη ειρήνη όσο και τον ανδρικό έλεγχο στους δύο τομείς, της συνουσίας και της πολιτικής.⁸

ii. Υπεράσπιση των συμφερόντων του Οίκου

Σύμφωνα με το νόμο, οι γυναίκες δεν είχαν επίσημη πολιτική εκπροσώπηση και ήταν περιορισμένες στα γυναικεία διαμερίσματα του οίκου.⁹ Στη Λυσιστράτη είναι εμφανές το μοτίβο του σβησίματος της φωτιάς. Οι γυναίκες, έργο των οποίων είναι να προσέχουν τη φωτιά της εστίας, τώρα τη σβήνουν. Έτσι, ο Χορός των γυναικών απαντάει στο Χορό των γερόντων: «Και η φωτιά, προς τί ρε κενοτάφιο;/ Πρόκειται να

³ Η μετάφραση της Λυσιστράτης που θα χρησιμοποιήσουμε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας ανήκει στον Παύλο Μάτεσι. Βλ. Μάτεσις, Π.

⁴ Dover (1989), σ. 211.

⁵ Μάτεσις (2001), σ. 31.

⁶ Dover (1989), σ. 223.

⁷ Σηφάκης (2003), σ. 157.

⁸ Bowie (2005) σ. 204.

⁹ Ο.π. σ. 183.

¹ Βλ. Μπακόλα, Ε. (17.3.2012).

² Easterling, P.E. (2005), σ. 472.

αυτοπυρποληθείς;» και ο Χορός των γερόντων ανταπαντάει: «Στις φιλενάδες φωτιά θα βάλω. Να τις τσιγαρίσω»¹⁰ Η γλώσσα που χρησιμοποιούν για να τη σβήσουν είναι ειρωνική όταν αναφέρουν το νερό ως «μπάνιο του γάμου (378), για βλασάρωμα των ανδρών».¹¹ Η φωτιά, λοιπόν, συμβολίζει την εστία –τον οίκο-, καθώς και την καταστρεπτική δύναμη των ανδρών η οποία έχει ξεφύγει, πλέον, από τα όρια του οίκου. Έτσι και οι γυναίκες στη Λυσιστράτη. Για να προστατέψουν τον οίκο τον εγκατέλειψαν προσωρινά ώστε να τον προστατέψουν σε επίπεδο πόλεως, πλέον. Το νερό, ωστόσο, συμβολίζει θέματα οικιακά, καθώς και τη γονιμότητα που αποτελεί στοιχείο γυναικείου.¹²

iii. Προάσπιση της πόλεως

Η Λυσιστράτη κάλεσε τις γυναίκες στη συγκέντρωση γιατί είχε ένα σκοπό: τη σωτηρία της Ελλάδας, η οποία θα επιτευχθεί με τη σεξουαλική αποχή και την κατάληψη της Ακρόπολης. «Υπάρχει πρόβλεψη./ Σήμερα η Ακρόπολη θα 'ναι δικιά μας./ Έχω δώσει νερεκτίβα εγώ στις ηλικιωμένες./ όση ώρα εμείς εδώ τα συμφωνάμε/ μπαίνουν στην Ακρόπολη εκείνες, δέθεν για θυσία./ και θα κάνουνε κατάληψη»¹³. Από τξη δική τους σκοπιά έχουν κάθε δικαίωμα να πράξουν τέτοια συγκέντρωση και κατάληψη καθώς στο παρελθόν εκτέλεσαν κάποια θρησκευτικά καθήκοντα εκ μέρους της πόλεως.¹⁴

Η κατάληψη της Ακρόπολης από τις γυναίκες στη Λυσιστράτη, μπορούμε να πούμε πως αποτελεί συνέχεια του μύθου των Αμαζόνων, οι οποίες στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν την Ακρόπολη ηττήθηκαν από τον Θησέα. Και οι Αμαζόνες αποτελούσαν σύμβολο κυριαρχίας των γυναικών στην πολιτική ζωή και στις σεξουαλικές σχέσεις. Βέβαια, η κατάληψη της Ακρόπολης στη Λυσιστράτη αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση της ειρήνης και όχι στην εξασφάλιση δύναμης.¹⁵ Ακόμη και η Μυρρίνη, που φέρει το όνομα μιας Αμαζόνας, μετατρέπεται σε αμφιλεγόμενη Αμαζόνα, σύμβολο σεξουαλικότητας και προστασίας της πόλης.¹⁶

Εντυπωσιακό μέρος του έργου αποτελεί η επίθεση των ανδρών στην Ακρόπολη έχοντας την πρόθεση να την κάψουν, γεγονός που συγκρίνει την πράξη τους με των θρυλικών Αμαζόνων. Θα μπορούσαμε να πούμε, ακόμη, πως ο κωμικός φαλλός λειτουργεί ως σύμβολο υπενθύμισης της ανδρικής λαγνείας και πόθου για

έλεγχο, ιδιαίτερα με τη σύση που εμφανίζει στο δεύτερο μέρος του έργου.¹⁷

iv. Το γυναικείο σώμα ως σώμα των πολιτών

Το 413 π.Χ. οι Αθηναίοι κατάφεραν να ξεπεράσουν την κρίση και με την πάροδο του χρόνου οι πιθανότητες τους πλήθαιναν να διατηρήσουν αμετάβλητη την κατάσταση και να πετύχουν συμβιβαστική ειρήνη πλήθαιναν. Παρόμοια ειρήνη είναι και αυτή που επιδιώκει η Λυσιστράτη.¹⁸ Ο Αριστοφάνης φαίνεται να επιλέγει για τη Λυσιστράτη τόσα στοιχεία από την πραγματικότητα όσα του είναι κατάλληλα για να δομήσει το έργο του. Αγνοεί, για παράδειγμα, τις αυτονόητες σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των ανδρών και τη διάθεση των ιδιόκτητων δούλων.¹⁹ Στη Λυσιστράτη, λοιπόν, με τα στοιχεία που επιλέγει ο Αριστοφάνης, ενσαρκώνεται η συζυγική αγάπη και η σεξουαλική πίστη. Όταν, μάλιστα, ο Πρόβουλος ρωτά την ηρωίδα τί θα έκανε για να βγει η Αθήνα σώα από τους κινδύνους, η συνταγή που προτείνει η Λυσιστράτη μεταβάλλεται σταδιακά από την ειρήνη στη δύναμη.²⁰ Και μας υπενθυμίζει έντονα ότι η ευχαρίστηση τόσο του σαρκικού έρωτα όσο και η τέλεση μεγάλων πανελληνίων εορτών, αλλά και οι τέχνες, όπως η ποίηση και ο χορός, είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτή του πολέμου.²¹ Το σώμα της Συμφιλίωσης, που εμφανίζεται στο τέλος του έργου, αποτελεί το θέμα διαπραγμάτευσης από την πλευρά των ανδρών. Χωρίζεται στις γεωγραφικές ζώνες της Ελλάδας, από τις οποίες καθεμιά χωριστά αντιπροσωπεύει ένα σεξουαλικά επιθυμητό σημείο του γυναικείου σώματος (1176-72). Μπορεί να ερμηνευθεί, ακόμη, και ως αποκατάσταση του ανδρικού ελέγχου στις σεξουαλικές σχέσεις και στην πολιτική.²²

Έτσι, λοιπόν, το γυναικείο σώμα της Λυσιστράτης αντιπροσωπεύει το σώμα των πολιτών στην ειρήνη και στον πολιτισμό, το οποίο ασφαλώς απολαμβάνει τα πλεονεκτήματα της δημοκρατίας.

v. Δομές και πρακτικές της αθηναϊκής τελετουργίας

Η επιβολή της γυναικοκρατίας στην Αθήνα, η οποία είναι προσωρινή στην Λυσιστράτη, συνδέεται με την κρατούσα αντίληψη για το ρόλο των γυναικών στην αθηναϊκή κοινωνία και απαντά σε μύθους και τελετές.²³ Πολλά ιερατικά αξιώματα τα κατείχαν οι γυναίκες και κατά συνέπεια η σπουδαιότητα της γυναίκας γίνεται

¹⁰ Μάτεσις (2001), σ. 17.

¹¹ Bowie (2005) σ. 195.

¹² Βλ. Μπακόλα, Ε. (17.3.2012).

¹³ Μάτεσις (2001), σ.σ. 20-1.

¹⁴ Bowie (2005) σ. 186.

¹⁵ Ο.π. σ.σ. 188-9.

¹⁶ Ο.π. σ. 198.

¹⁷ Ο.π. σ. 203.

¹⁸ Dover (1989), σ. 222.

¹⁹ Dover (1989), σ. 225.

²⁰ Ο.π. σ. 226.

²¹ Ο.π. σ.σ. 226-7.

²² Ο.π. σ. 204.

²³ Bowie (2005) σ. 183.

ρητά αποδεκτή.²⁴ Έτσι και στη Λυσιστράτη οι γυναίκες λένε «χρήσιμα λόγια» για την πόλη εκπληρώνοντας κάποια θρησκευτικά αξιώματα: «Ήμασταν εφτά χρονώ, σα γινήκαμε αρρηφόρες για το πέπλο της θεάς, και στα δέκα, αλέθαμε γι' αλεύρι των ιερών της γλυκισμάτων, έπειτα μας έντυσαν αρκουδίτσες μες σε τούλια κροκωτά για την Άρτεμη, προστάτρα της Βραυρώνας και κοπέλες, με σαπέλες σύκα γύρω στο λαιμό γίναμε κανιστροφόρες» (641-7). Οι υπηρεσίες προς τις μείζονες θεότητες της Αθήνας, μαζί με τα Θεσμοφόρια όπου συμμετείχαν ως σύζυγοι πολιτών, υποδηλώνουν τη σπουδαιότητα της γυναίκας για την πόλη της Αθήνας.²⁵ Ακόμη, τα Αδώνια που ήταν γιορτή γυναικών αντιδιαστέλλονται με το φυσιολογικό γάμο και η πλοκή της Λυσιστράτης τοποθετείται στο πλαίσιο της αμφισβήτησης των γυναικών από τους άνδρες και του ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία.²⁶ Όταν οι γυναίκες συζητούν τον τρόπο με τον οποίο θα ορκιστούν ότι θα απέχουν ερωτικά από τους συζύγους τους προτείνουν διάφορους τρόπους και σπονδές. Διαφαίνονται, λοιπόν, οι διάφορες πρακτικές που εφαρμόζαν οι Αθηναίες όταν ορκίζονταν και όταν συμμετείχαν σε τελετές.

Ο Κινισίας παραπονιέται ότι τα αρώματα δεν μυρίζουν γλυκά. Οι γέροντες, αναφερόμενοι στη δυσσομία, χαρακτηρίζουν αυτό που κάνουν οι γυναίκες: «Αυτά μυρίζουνε, θαρρώ, κάτι βαθύ και σοβαρό, κι οσμίζομαι πως ξαναζεί η τυραννία που είχαμε, η αρχαία των Πεισιστρατιδών». (616-18). Οι μυρωδιές στο έργο, λοιπόν, έχουν την ίδια έννοια που έχουν και στις τελετές. Η δυσσομία υποδήλωνε τη διακοπή της ομαλότητας.²⁷

B. Διαφορές στον τρόπο με τον οποίο κωμωδία και τραγωδία αρθρώνουν πολιτικό λόγο

ι. Πόλη – Οίκος – Η θέση της γυναίκας

Τόσο στην τραγωδία όσο και στην κωμωδία αρθρώνεται πολιτικός λόγος. Στη μεν τραγωδία αυτό επιτυγχάνεται με δραματικό τρόπο, προκαλώντας την ανάλογη συγκίνηση στο κοινό της παράστασης. Στη δε κωμωδία ο πολιτικός λόγος αρθρώνεται με κωμικό τρόπο χαρίζοντας το γέλιο στο κοινό που την παρακολουθεί.

Στους Πέρσες του Αισχύλου²⁸ την ευθύνη της πόλης έχει ο βασιλιάς. Ο Ξέρξης παρουσιάζεται ως απόλυτος μονάρχης στην αυτοκρατορία των Περσών. Με την παρουσίαση των Περσών, ο Αισχύλος αντιδιαστέλλει τη μοναρχία σε σχέση με τη δημοκρατία που απολαμβάνουν οι Αθηναίοι. Στους στίχους 75-77, «ο

βίαιος άρχοντας σπρώχνει το θεϊκό κοπάδι του από χώρα σε χώρα» και στους στίχους 128-129 ο Ξέρξης εμφανίζεται ως στρατηλάτης αρχηγός και ο στρατός του ως σμήνος από μέλισσες. Η επιβλητικότητα της βασίλισσας, η οποία αντικαθιστά τον απόντα Ξέρξη, γίνεται αμέσως αντιληπτή με την πλουσιοπάροχη εμφάνισή της στη σκηνή. Στους Πέρσες η βασίλισσα είναι υπεύθυνη για την προστασία του οίκου. Έτσι και στη Μήδεια του Ευριπίδη²⁹ η ηρωίδα είναι η προστάτιδα του οίκου και η υπεύθυνη για την καταστροφή του, αφού ο Ιάσοντας, με την ύβρη του, αποφάσισε να παντρευτεί άλλη γυναίκα.

Στην κωμωδία του Αριστοφάνη βλέπουμε την επανάσταση των απλών γυναικών που σκοπεύουν στην πανελλήνια ειρήνευση. Και στη Λυσιστράτη οι γυναίκες είναι εκείνες που προασπίζουν την πόλη, καθώς και όταν λείπουν οι άνδρες, όπως και στους Πέρσες, το γυναικείο φύλο προτάσσεται για την υπεράσπιση της πόλης.

Η θέση της γυναίκας βρισκόταν υπό το νομικό έλεγχο ενός άντρα (κυρίου).³⁰ Οι γυναίκες αποκλείονταν από τον κοινωνικό βίο και τόσο η συμπεριφορά όσο και οι ικανότητες τους αντιμετωπιζονταν με δυσπιστία. Η ιδανική γυναίκα όφειλε να είναι εσώκλειστη στο σπίτι, καθώς και να παραμένει σιωπηλή και υποταγμένη, ενώ η ελευθερία της εξαρτιόταν από παράγοντες όπως η κοινωνική της θέση.³¹ Στη Μήδεια λοιπόν, η ηρωίδα, αν και παραμελημένη, ανήκει έμμεσα στον κύκλο του βασιλιά, ο οποίος προορίζει το σύζυγό της ως σύζυγο της κόρης του. Η Μήδεια, ως πλάσμα πανούργου, αλλά και ως πληγωμένη γυναίκα λειτουργεί μόνη της και καταφέρνει να καταστρέψει τον οίκο. Η Λυσιστράτη, ως ευαίσθητη γυναίκα και ως αρχηγός του σχεδίου, καταφέρνει να διασώσει τον οίκο.

Ο ρόλος του χορού, ακόμη, στην τραγωδία σπανίως δρα αποφασιστικά όσο στην κωμωδία, στην οποία ο χορός καθίσταται συμπρωταγωνιστής. Ο χορός κινείται οριακά μεταξύ πολιτικοοικονομικού και ιστορικού πλαισίου, καθώς και στο ίδιο το έργο. Στην τραγωδία, όμως, ο ρόλος αυτός δεν γίνεται άμεσα αντιληπτός όσο στην κωμωδία. Εξάλλου, στην *παράβαση* της κωμωδίας ο χορός απευθύνεται άμεσα στο κοινό και σχολιάζει την πολιτική επικαιρότητα.³²

Επίλογος

Η πολιτική διάσταση της Λυσιστράτης, λοιπόν, εκτείνεται στην υπεράσπιση των συμφερόντων του οίκου, στην προάσπιση της πόλεως, καθώς και στις αθηναϊκές τελετουργίες. Οι γυναίκες της κλασικής Ελλάδας είναι εκείνες που ευθύνονται για την

²⁴ Ό.π. σ. 184.

²⁵ Ό.π. σ. 185.

²⁶ Ό.π. σ. 186.

²⁷ Ό.π. σ. 190.

²⁸ Βλ. Μουλλάς (2000).

²⁹ Βλ. Γιατρομανωλάκης (2009).

³⁰ Easterling (2007), σ. 162.

³¹ Mastrorade (2006), σ. 49.

³² Βλ. Πετρίδης, Α. Για τη "Λυσιστράτη" του Αριστοφάνη (2): ο χορός.

προστασία και τη διαιώνιση του οίκου. Στη Λυσιστράτη, όμως, οι γυναίκες λαμβάνουν πρωτοβουλίες και για την προάσπιση της πόλεως, αφού οι άνδρες δραστηριοποιούνται μόνο στον πόλεμο. Από το έργο του Αριστοφάνη, λοιπόν, προκύπτει αυτή η πολιτική πτυχή όταν οι γυναίκες συζητούν τον τρόπο με τον οποίο θα ορκιστούν ότι θα απέχουν σεξουαλικά από τους άνδρες τους.

Η Λυσιστράτη διδάσκει πως η ικανοποίηση που προσφέρει ο πόλεμος είναι ελάχιστη σε σχέση με αυτή που προσφέρει η ειρήνη, οι τέχνες και ο πολιτισμός. Στις τραγωδίες των Περσών και της Μήδειας η προστασία και η διαιώνιση του οίκου, η προάσπιση της πόλεως και ο ρόλος της γυναίκας γίνονται αντιληπτά μέσα από το δραματικό λόγο, ενώ στη Λυσιστράτη τα παραπάνω επιτυγχάνονται με τρόπο κωμικό και περισσότερο άμεσο.

Βιβλιογραφία

Bowie, M. A. 2005. *Αριστοφάνης – Μύθος, Τελετουργία και Κωμωδία*. μφ. Μοσχοπούλου, Π., επιμ. Μαρκαντωνάτος, Α. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδάνος.

Dover, K. J., 1989. *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*. μφ. Κακριδής, Ι. Φ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Easterling, P.E. –Knox, B.M.W. 2005. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μφ. Κονομής, Ν. κ.ά.. Αθήνα: Παπαδήμας.

Easterling, P.E. 2007. *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*. μφ-επιμ. Ρόζη, Λ. και Βαλάκας, Κ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Mastrorarde, D. J. 2006. *Ευριπίδου Μήδεια*. μφ. Γιωτοπούλου, Δ. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Σηφάκης, Γ.Μ. 2003. «Η αφηγηματική δομή των κωμωδιών του Αριστοφάνη», στο Πατρικίου, Ε. (επιμ). *Οκτώ δοκίμια για το αρχαίο δράμα*. Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος.

Γιατρομανωλάκης, Γ. 2009. *Ευριπίδου Μήδεια*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Μάτεσις Π. 2001. *Αριστοφάνους Λυσιστράτη*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Μουλλάς, Π. 2000. *Αισχύλου Πέρσες*. Αθήνα: Στιγμή.

Ηλεκτρονικές Πηγές

Μπακόλα Ε. (17 Μαρτίου 2012). "ΕΛΠ 31: Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο. 4η Ομαδική Συμβουλευτική Συνάντηση Αθηνών", E-class ΕΛΠ 31:

<http://eclass.ouc.ac.cy/course/view.php?id=41>
Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 11.4.2012.

Πετρίδης, Α. Για τη "Λυσιστράτη" του Αριστοφάνη (2): ο χορός. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 21.4.2012.
<https://antonispetrides.wordpress.com/2012/02/04/>